

Источники и литературы:

1. Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдәге русча-татарча кулъязма сүзлекләр / М. Ногман. – Казан : Казан ун-ты нәшр., 1969. – 112 б.
2. Нурмухамметова Р. С. Основные тенденции развития лексики татарского литературного языка в первой половине XX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук. / Р. С. Нурмухамметова. – Казань, 2005. – 19 с.
3. Берков В. П. Двухязычная лексикография / В. П. Берков. – М. : ООО «Издательство Астрель», 2004. – 236 с.
4. Кононов А. Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период) / А. Н. Кононов. – М. : Наука, 1974. – 340 с.
5. Татарский энциклопедический словарь. – Казань : Ин-т татарской энциклопедии АН РТ, 1999. – 703 с.

Савченко Л.В., Вац М.В.

УДК 811.161.2'221.2'373.7

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МІМІЧНИХ РУХІВ НЕВЕРБАЛЬНОГО СПІЛКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ

Постановка проблеми. Дослідження невербального спілкування як в лінгвістичному, так і в психологічному аспектах почалося ще на початку XX століття й активізувалося в другій його половині (праці зарубіжних учених А. Хілла, І. Горелова, Б. Успенського, Г. Уейнрайта, Ю. Фаста, Р. Бердвістелла, А. Піза та ін.). Серед відомих науковців, що працювали в напрямі вивчення кінетичної фразеології, варто назвати С. Григор'єву, М. Григор'єва, Г. Крейдліна, Т. Черданцеву, Т. Космеду, Л. Савченко, Л. Петровську. Зауважимо, що в українській фразеології дослідженням із цієї проблематики було приділено недостатньо уваги. Отже, саме цим і визначається **новизна та актуальність** вивчення питання. **Мета** нашої роботи полягає в тому, щоб проаналізувати основні кінетичні засоби, зокрема мімічні рухи обличчя людини, які беруть участь у творенні фразеологічних одиниць (далі ФО) української мови. Важливе **завдання** – виявити та описати кінетичну фразеологію, класифікувати її за такою ознакою, як семантичні деривати мімічних рухів та з'ясувати роль міміки в невербальному вираженні емоцій. Необхідно виділити основні соматичні компоненти, які беруть безпосередню участь у процесі творення ФО. **Предметом** вивчення є ФО, зафіксовані у «Словнику фразеологізмів української мови» (далі СФУМ) [8].

У процесі комунікації невербальне спілкування відіграє надзвичайно важливе значення. Воно видає суб'єкта там, де той зволів би зберегти таємницю, і таким чином одна людина здатна зчитувати інформацію з іншої саме завдяки окремим невербальним засобам [7, 172]. Невід'ємним засобом невербального спілкування вважається міміка (*грец. mimikos – наслідуваний*) – «експресивні рухи м'язів обличчя, які відображають психічні стани людини та її емоційно-оцінне ставлення до інших людей, подій, предметів і явищ дійсності» [6, 204]. Отже, виразні рухи обличчя є зовнішнім відображенням психічного стану особи, особливо емоційного, що проявляється в міміці, яка на думку психологів, може бути вирішальною в інтерпретації ФО. Велику частину інформації про емоційний стан людини ми отримуємо саме через погляд та обличчя. Вираз обличчя – це ефективний регулятор характеру комунікації. Очевидним стає й той факт, що своє уявлення про особистісні та інші якості складається, виходячи з того, яким постає перед нами обличчя людини [7, 174].

Античні філософи Аристотель і Платон пропонували визначати характер людини за фізіономією (рисами і виразом обличчя), що зумовлено практичними потребами пізнавати особливості іншої людини за дефіциту інформації про неї [6, 377].

Міміка дає можливість виразити всі універсальні емоції. Сучасні дослідники психології Пол Екман та Уоллес Фрізен стверджують, що існує шість основних типів виразу обличчя, які притаманні людині, коли вона відчуває радість, сум, відразу, гнів, страх або здивованість [9].

У СФУМі виявлено значну кількість фразеологічних одиниць, що відображають мімічні рухи людини, за допомогою яких передаються різноманітні відтінки почуттів, оцінок, ставлень до людей і подій. У таких ФО базовими є соматичні компоненти 'рот', 'губи', 'язик', 'зуби'. За допомогою рота утворюється мова, саме тому цей фізіологічний елемент обличчя людини є продуктивним у творенні міміки. Компонент 'рот' наявний у таких ФО: *відкривати/відкрити рота* [СФУМ: 102], *кривити рот (губи, уста)* [СФУМ: 313], *роззявляти (розкривати)/роззявити (розкрити) рот (рота)* [СФУМ: 609]. Зокрема, його частини репрезентують такі ФО: *дути губи* [СФУМ: 223], *дути губу (морду)* [СФУМ: 223], *копити/закопити (скопити) губу* [СФУМ: 307], *кусати губи* [СФУМ: 321], *лизати губи (губки)* [СФУМ: 333], *надувати (надимати)/надути губи* [СФУМ: 418], *[аж] губи облизувати/облизати* [СФУМ: 452], *припасти губами* [СФУМ: 564] – наявний компонент 'губа' (губи). Язык символізує спілкування, передачу інформації. Часто у творенні ФО фразеосемантичної групи «говорити» має значення органа, який є активним учасником у процесі говоріння. Ця група частіше наділена негативною семантикою, що репрезентує ФО з фразеологічним значенням «говорити багато зайвого, непотрібного». Наприклад: *чесати/почесати язика* [СФУМ: 763], *теліпати (теленкати) язиком* [СФУМ: 708], *тримати язик за зубами* [СФУМ: 722], *розв'язати/розв'язувати язик* [СФУМ: 606]. Крім того, у творенні деяких фразеологізмів беруть участь і додаткові, приховані елементи, наприклад 'зуби', які не входять до компонентного складу ФО, однак ми підсвідомо розуміємо, що без них та чи інша міміка не можлива. Зуби, як і губи, схильні видавати своїх

господарів. В античні часи вони вважалися найдавнішою емблемою агресивної й захисної сили. У процесі розвитку етносу цей фрагмент мімічного прояву деякою мірою десемантизувався і став уживатися у фразеосемантичній групі «сміятися». Мімічним жестам, пов'язаним із зубами в українській мові відповідають такі ФО: *скалити зуби* [СФУМ: 654], *сушити зуби* [СФУМ: 702], *скреготати зубами* [СФУМ: 659], *братися/взятися зубами* [СФУМ: 45], *вискалювати (вискаляти)/вискалити зуби* [СФУМ: 85], *показати/показувати [свої] зуби* [СФУМ: 532].

Необхідно звернути увагу на те, що більшість сигналів нашого обличчя формується за допомогою активного органа 'очей', і кожен із них може мати безліч відтінків значень, які змінюються в залежності від контексту, у якому використовується той чи інший сигнал. Жодна риса, фізична чи духовна, не може сказати про людину стільки, скільки її очі. Г. Крейдлін зауважує: «якщо губи – це орган тіла, відображення фізичного, тілесного світу, то очі – явна антитеза губ, це, головним чином відображення світу духовного» [1, 350]. Українська мова дуже багата на ФО, у яких за участю очей передається внутрішній стан людини, його думки, почуття, бажання. У народі кажуть, що очі – це дзеркало душі. Отже, не випадково компонент 'очі' є надзвичайно продуктивним. У ФО цей соматичний компонент може виступати як в однині, так і в множині. Таким чином, виділяємо такі граматичні групи:

1) ФО, в яких компонент вживається в О. в. однині – 'оком': *кидати/кинути оком* [СФУМ: 292], *скинути [своє] око* [СФУМ: 656], *закидати/закинути оком* [СФУМ: 244], *кидати/кинути недобрим оком* [СФУМ: 292], *накидати /накинути оком* [СФУМ: 420], *і [оком] не мигнути* [СФУМ: 387], *і (рідше ані, навіть) оком не моргнути* [СФУМ: 405], *наводити/навести оком* [СФУМ: 417], *окидати/окинути оком* [СФУМ: 462], *прикинути/прикидати оком* [СФУМ: 561], *скидати/скинути оком* [СФУМ: 655], *одним оком скинути* [СФУМ: 656];

2) ФО, в яких компонент вживається в Н. в. множини – 'очі': *очі блиснули [гнівом]* [СФУМ: 475], *очі бігають/забігали* [СФУМ: 475], *очі блукають (лізуть, лаять)* [СФУМ: 475], *очі в'ялися* [СФУМ: 476], *очі горять (палають)* [СФУМ: 476], *очі грають/загнали* [СФУМ: 476], *очі загорілися* [СФУМ: 476], *очі зайшли (закипіли) слізьми (сльозами)* [СФУМ: 476], *очі запалали* [СФУМ: 476], *очі засвітили (заіскрили, засвітилися і т. ін.)* [СФУМ: 477], *очі мало (як) не вискочать (не вискакують) з голови (з орбіт, з лоба і т. ін.)* [СФУМ: 477], *очі метають іскри* [СФУМ: 477], *очі оббігли/оббігають* [СФУМ: 477], *очі припали (прикипіли)* [СФУМ: 477], *очі пропікають [наскрізь (до кісток)]* [СФУМ: 477], *очі розбігаються/розбіглися* [СФУМ: 477], *очі розгоряються/розгорілися* [СФУМ: 478], *очі [так і] світяться* [СФУМ: 478], *очі туманом заходять* [СФУМ: 478], *очі туманяться слізьми (сльозами)* [СФУМ: 478], *[аж (і)] очі на лоб (на лоба, рідше догори) лізуть/полізли* [СФУМ: 473], *[аж] очі рогом лізуть/полізли* [СФУМ: 474].

3) ФО, в яких компонент вживається в Р. в. множини – 'очей': *не відривати (не відводити)/не відірвати (не відвести) очей* [СФУМ: 105], *[аж] іскри з очей сиплються (летять, скачуть)/посипались (полетіли, поскакали)* [СФУМ: 276], *сипати/сипнути (сипонутти) іскрами (іскри) [з очей]* [СФУМ: 647];

4) ФО, в яких компонент вживається в З. в. множини – 'очі': *виприщити (вивалити, вирячити, вилупити)/виприщати (вивалювати, вирячати, вилуплювати) очі (баньки)* [СФУМ: 90], *опустити/опускати очі [в землю, додолу]* [СФУМ: 468], *робити/зробити великі очі* [СФУМ: 601], *ховати/сховати очі* [СФУМ: 747], *лупити [свої] очі* [СФУМ: 356], *відводити/відвести очі* [СФУМ: 97], *відривати/відірвати очі* [СФУМ: 105], *відкривати (розкривати)/відкрити (розкрити) очі* [СФУМ: 103], *впинати (вп'ялювати)/вп'ясти (вп'ялити) очі* [СФУМ: 127], *встромляти (встромлювати)/встромити очі* [СФУМ: 134], *заплющувати (рідше закривати, замикати)/заплющити (рідше закрити, замкнути) очі* [СФУМ: 251], *відкрито глянути у вічі* [СФУМ: 149];

5) ФО, в яких компонент вживається в Ор. в. множини – 'очима': *бігати очима* [СФУМ: 31], *блимнути очима* [СФУМ: 33], *блиснути очима* [СФУМ: 33], *зм'ярати (зм'ярити)/зм'ярувати (зм'ярати) очима* [СФУМ: 267], *блукати (блудити)/поблукати (поблудити) очима* [СФУМ: 34], *водити очима* [СФУМ: 121], *грати очима* [СФУМ: 167], *їсти (поїдати, жерти, пожирати) очима* [СФУМ: 282], *лупати очима* [СФУМ: 356], *низати очима* [СФУМ: 434], *оббігти/оббігати очима* [СФУМ: 444], *спопеляти /спопелити очима (зором)* [СФУМ: 684], *стрибати очима* [СФУМ: 697], *пасти очима* [СФУМ: 486], *поводити (повести) очима* [СФУМ: 526], *поглинати очима* [СФУМ: 527], *свердлити/просвердлити очима* [СФУМ: 630], *світити/засвітити очима* [СФУМ: 635], *прикипати/прикипіти очима* [СФУМ: 562], *припасти очима* [СФУМ: 564], *пробігати/пробігти очима* [СФУМ: 571], *проводити/провести очима* [СФУМ: 572], *пронизувати (прошивати)/пронизати (прошити) очима* [СФУМ: 577], *пукати/пустити бісики (тедзики) очима* [СФУМ: 584];

6) ФО, в яких компонент вживається в М. в. множини – '(в) очах': *бісики грають (стрибають, рідше іскраються) в очах* [СФУМ: 33], *[аж] іскорки в очах замиготіли* [СФУМ: 276], *[аж] в очах рябіє* [СФУМ: 627], *світ в очах меркне* [СФУМ: 633], *білий світ іде перекидом в очах* [СФУМ: 631], *в очах жовтіє* [СФУМ: 237], *виростати/вирости в очах* [СФУМ: 83], *двоїться в очах* [СФУМ: 190], *підносити/піднести в очах* [СФУМ: 512], *падати/впасти в очах* [СФУМ: 480], *розвиднітися в очах* [СФУМ: 604], *стояти в очах* [СФУМ: 696], *помутніло/мутніє в очах* [СФУМ: 540], *свічки в очах стали* [СФУМ: 637], *туман в очах* [СФУМ: 726], *сіль в очах* [СФУМ: 651], *стрімити більмом в очах* [СФУМ: 693], *в очах замиготіли білі метелики* [СФУМ: 386], *сльози закипіли в очах* [СФУМ: 667], *круги літають в очах* [СФУМ: 317].

Із точки зору окулістики велике значення для передачі та сприйняття інформації надається погляду. Погляд людини та пов'язані з ним сигнали очима мають безпосереднє відношення до правдивості тієї інформації, яка промовляється вголос. Напрямок погляду вказує на спрямованість уваги і, разом із тим, є сигналом зворотного зв'язку, що вказує на ставлення до самого співрозмовника, його повідомлення та ситуації в цілому. Погляд пов'язаний із почуттями та думками людини, з її бажаннями, він віддзеркалює стан людини, іншими словами за поглядом стоїть, як правило, певна препозитивна структура, що характеризує людину [4]. Через очі та погляд можна практично безпомилково визначити емоційний стан людини. ФО української мови, які передають погляд людини, виражають різноманітні людські емоції, стан, почуття тощо. Наприклад: *відводити/відвести погляд (зір)* [СФУМ: 97], *дивитися в рот* [СФУМ: 197], *дивитися бісом* [СФУМ: 196], *дивитися в очі (у вічі)* [СФУМ: 196], *дивитися/глянути вовком* [СФУМ: 197], *дивитися косо (киво, боком)* [СФУМ: 197], *дивитися оскілками* [СФУМ: 198], *дивитися (поглядати) згори (зверху) вниз (звисока, зверхньо)* [СФУМ: 198], *дивитися [прямо (зі спокійною совістю, сміливо)] в очі* [СФУМ: 198], *дивитися чортом* [СФУМ: 198], *обдаровувати/обдарувати поглядом* [СФУМ: 446], *обпикати (обпалювати, опікати і т. ін.)/обпекти (обпалити, опекути) [своїм] поглядом (зором)* [СФУМ: 455], *обсипати (осипати) поглядом* [СФУМ: 457], *погляд (зір) прикипає/прикипів* [СФУМ: 527], *поглядати скося (зизом, скрива)* [СФУМ: 527].

Одним із активних компонентів відображення міміки є 'брови', що тісно пов'язуються з поглядом людини і є виразником багатьох психічних станів, таких, як гнітюче напруження, роздратування, концентрація інтелектуальних зусиль, увага тощо. У СФУМі зафіксовано низку таких фразеологізмів: *брови полізли на лоба* [СФУМ: 46], *і бровою не вести/не повести* [СФУМ: 60], *хоч би [тобі] бровою моргнув* [СФУМ: 404], *і (рідше ні, навіть) бровою не моргнути* [СФУМ: 405], *хоч би [тобі (собі, вам)] бровою повести* [СФУМ: 525].

У багатьох українських ФО поруч із компонентом 'брови' як варіант виступає компонент 'вуса'. Це пов'язано з тим, що вуса розташовані поруч з губами, які також дуже виразно передають відтінки емоцій. Це такі ФО, як: *і вусом не вести/не повести* [СФУМ: 60], *хоч би [тобі] вусом моргнув* [СФУМ: 404], *і (рідше ні, навіть) вусом не моргнути* [СФУМ: 405], *хоч би [тобі (собі, вам)] вусом (усом) повести* [СФУМ: 525], *і вусом не рушити* [СФУМ: 627].

Висновки та перспективи. Аналіз кінетичних ФО, зафіксованих у СФУМі, вказує на наявність великої кількості реєстрових одиниць, семантичним дериватом яких є мімічний рух. Спостереження за мімікою людини дає можливість зробити висновки про її стан. На перший план в міркуванні про людину всі аналітики-психологи ставлять обличчя та очі, а вже потім губи, брови тощо. При творенні ФО, побудованих на мімічних рухах обличчя, одним із найактивніших компонентів виступають 'очі'.

Усе сказане вище дає можливість стверджувати, що деривативна база низки ФО української мови з компонентами 'рот', 'губи', 'язик', 'зуби', 'очі', 'погляд', 'брови', 'вуса' бере свій початок від кінетичних елементів невербального спілкування, які є продуктивним засобом їх творення. Принагідно зауважимо, що антропний і соматичний коди, через які репрезентується міміка людини, її стан, емоції, поведінка, є найархаїчнішими в міфологічних уявленнях. Отже, зв'язок культурних кодів і кінетичних засобів є проблематикою подальших досліджень в аспекті фразеології.

Джерела та література:

1. Крейдлин Г. Е. Русские жесты и жестовые фразеологизмы : отражение наивной этики в невербальном и вербальном кодах / Г. Е. Крейдлин // Логический анализ языка : Языки этики / отв. ред. : Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко, Н. К. Рябцева. – М. : Языки русской культуры, 2000. – С. 341-352.
2. Крейдлин Г. Е. О новом экспериментальном словаре русских жестов, мимики и поз / Г. Е. Крейдлин, С. А. Григорьева, Н. В. Григорьев // Гуманитарная наука в России. Соросовские лауреаты (лингвистика). – М., 1996. – С. 184-195.
3. Крейдлин Г. Е. Жесты глаз и визуальное коммуникативное поведение / Г. Е. Крейдлин // Труды по культурной антропологии. – М., 2002. – С. 236-251.
4. Махний Н. М. Фейсбилдинг, или кое-что о строителстве лица : учеб. пособие / Н. М. Махний. – Чернигов : РИО комитета по делам печати и информации, 1995. – 200 с.
5. Пиз А. Язык телодвижений / А. Пиз. – СПб. : Изд. дом Гутенберг, 2000. – 186 с.
6. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
7. Самойлович Л. В. Відображення кінетичних засобів невербального спілкування в українських фразеологізмах / Л. В. Самойлович // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – № 37. – С. 172-175.
8. Словник фразеологізмів української мови / укл. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
9. Экман П. Узнай лжеца по выражению лица / П. Экман, У. Фризен; [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2010. – 272 с.